

ПОНЯТТЯ ДОКАЗІВ ТА ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ В СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

CONCEPT OF EVIDENCE AND MEANS OF PROVING IN MODERN CIVIL PROCEDURAL LAW OF UKRAINE

Кройтор В.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті розглядаються існуючі доктринальні підходи до визначення поняття «докази» у їх співвідношенні з поняттям «засоби доказування».

Доводиться, що на законодавчому рівні також відсутній єдиний підхід у визначенні поняття доказів і його співвідношення із засобами доказування. Зокрема, на відміну від ЦПК України, ГПК України та КАС України, які розрізняють поняття доказів та засобів доказування, нормами матеріального права засоби доказування визначені як докази.

У праці констатується, що незважаючи на легальне визначення, єдиного розуміння, що є судовий доказ, у доктрині процесуального права не склалося. В теорії процесуального права все ще триває дискусія про поняття доказів, сутність розбіжностей якої полягає, зокрема, у змісті поняття «фактичні дані»: чи включає воно факти або відомості про факти, і чи охоплюються ним засоби доказування.

Доводиться, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки набуло поширення визначення змісту судових доказів через категорію «інформація». І така позиція вочевидь знайшла свою підтримку й у законодавця. Сучасні процесуальні кодекси містять однотипне поняття доказів, визначаючи їх як будь-які дані, на підставі яких суд установлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: письмовими, речовими та електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків (ст. 76 ЦПК України, ст. 73 ГПК України, ст. 72 КАС України).

Зроблено висновок про існування взаємного впливу доказів і засобів доказування. Ці категорії процесуального права співвідносяться як зміст і форма його фіксації, що органічно поєднані між собою.

Ключові слова: цивільне процесуальне право, цивільний процес, цивільне судочинство, докази, визначення змісту судових доказів через категорію «інформація», засоби доказування, письмові докази, речові докази, електронні докази, висновки експертів; показаннями свідків, установлення фактичних обставин справи, предмет доказування, розподіл обов'язків по доказуванню.

Existing doctrinal approaches to defining the concept of evidence within the relationship to the concept of means of proving have been studied in the article.

It has been proved that there is also no unified approach in defining the concepts of evidence at the legislative level and its relationship with means of proving. In particular, means of proving are defined as evidence by the norms of material law, unlike the Civil Procedural Code of Ukraine, the Commercial Procedural Code of Ukraine and the Code of Administrative Proceedings of Ukraine, which distinguish between the concepts of evidence and means of proving.

The author of the paper states that there is no single understanding about court evidence within the doctrine of procedural law, despite the legal definition. There are still debates about the concept of evidence in the theory of procedural law. The essence of its disagreements is contained, in particular, in the content of the concept of "factual data": whether it includes facts or information about facts and whether it covers means of proving.

It has been proved that the definition of the content of court evidence through the category of "information" became widespread at the current stage of the development of legal science. Such a point of view has been obviously supported by the legislator. Modern procedural codes contain the same concept of evidence defining it as any data, which is the basis for the court to establish the presence or absence of circumstances (facts) that justify the claims and objections of the parties to the case, as well as other circumstances that are important to resolve the case. This data is established by the following means: written, material and electronic evidence; findings of experts; testimony of witnesses. (the Art. 76 of the Civil Procedural Code of Ukraine, the Art. 73 of the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Art. 72 of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine).

The author has concluded that there is mutual influence of evidence and means of proving. These categories of procedural law are correlated as the content and form of its fixation, which are organically combined with each other.

Key words: civil procedural law, civil procedure, civil proceedings, evidence, definition of the content of court evidence through the category of "information", means of proving, written evidence, material evidence, electronic evidence, findings of experts; testimony of witnesses, establishing the facts of the case, the subject matter of proving, division of responsibilities on proving.

Постановка проблеми та її актуальність. У новій редакції ЦПК України відповідно до закону, прийнятого Верховною Радою України 03 жовтня 2017 р., підписаного Президентом України 22 листопада 2017 р., у ст. 76 «Докази» докази визначені як будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: письмовими, речовими і електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків [1]. Як бачимо, стаття має назву «Докази», а ЦПК України не виокремлює поняття «засоби доказування». Такий підхід є наслідком тривалих дискусій в процесуальній науці щодо проблеми співвідношення понять доказів і засобів доказування. У доктрині процесуального права склалися

різні підходи до розуміння правової природи доказів і засобів доказування.

На законодавчому рівні також відсутній єдиний підхід у визначенні понять доказів та його співвідношення із засобами доказування. Зокрема, на відміну від ЦПК України, ГПК України та КАС України, які розрізняють поняття доказів та засобів доказування, нормами матеріального права засоби доказування визначені як докази. Наприклад, у ч. 1 ст. 218 ЦК України передбачено, що заперечення однією зі сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Водночас у ч. 4 ст. 306 ЦК України передбачено, що кореспонденція, яка стосується фізичної особи, може бути долучена до судової справи лише в разі, якщо в ній містяться докази, що мають значення для вирішення справи.

Згідно з п. 2 ст. 9 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» особам, які народилися після 31 грудня 1932 р., статус учасника війни може бути встановлено лише за наявності документів та інших доказів, що незаперечно підтверджують факт роботи в період війни. Відповідно до п. 12 ст. 9 вказаного Закону доказами перебування на території обложеного Севастополя 1941–1942 років» і «Юний захисник Севастополя 1941–1942 років», довідки, показання свідків та інші документи, які подаються до комісії тощо [2].

Застосування понять «докази» і «засоби доказування» як тотожних зустрічається і в судовій практиці. Наприклад, в абз. 3 п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.11.2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду», зазначається, що докази, які збираються або подаються сторонами (показання свідків, письмові чи речові докази), повинні стосуватися суті спору [3]. Така неоднозначність позиції законодавця та судових органів зумовлює необхідність уніфікації базових для доказового права дефініцій.

Таким чином, оскільки поняття «докази» є однією з фундаментальних категорій науки цивільного процесуального права, необхідно з'ясувати їх сутність та співвідношення з поняттям «засобами доказування».

Маємо зауважити, що поняття «докази» та «засоби доказування» належать до фундаментальних категорій процесуального права та судочинства, а теорія доказів і доказування є доволі дослідженою у вітчизняній процесуальній науці, зокрема в цивільному процесуальному праві, господарському процесуальному праві, адміністративному процесуальному праві та кримінальному процесуальному праві. Тобто більшість положень, вироблених у теорії судового доказування, цілком справедливі для всіх процесуальних галузей права. Як справедливо підкреслюється в юридичній літературі, підходи до визначення понять доказів та доказування, їх суб'єктів, процесу доказування в усіх процесуальних галузях права є ідентичними. Доказування є міжгалузевим інститутом, який існує в межах усіх процесуальних галузей права. Особливості доказового процесу збігаються в усіх процесуальних деталях та усіх процесуальних галузях права [4, с. 125]. Відповідно доречним для цілей дослідження й відповідний аналіз доктринальних положень щодо поняття доказів та засобів доказування й всіх процесуальних галузей права.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти доказового права розглянуті у працях таких вчених, як В. Д. Андрійцьо [5, 6], О. О. Грабовська [7], М. П. Курило [4, 8], Т. М. Кучер [9, 10], О. М. Лазько [11], О. С. Погребняк [12], О. І. Сліпченко [13], С. Я. Фурса [14], В. І. Тертишнікова [15], Т. В. Цюра [16], М. Й. Штефан [17], М. М. Ясинок [18] та ін. Однак попри значну увагу наукової спільноти до цієї проблеми, питання визначення поняття доказів у їх співвідношенні із засобами доказування на сьогодні не мають однозначного вирішення.

Метою статті є розгляд існуючих в науці цивільного процесуального права України доктринальних підходів до визначення поняття доказів у їх співвідношенні із засобами доказування.

Викладення основного матеріалу. Вперше дефінітивна норма про докази була введена до національного цивільного процесуального закону ст. 27 ЦПК УРСР 1963 р., в якій для визначення поняття «докази» застосовувався вираз «будь-які фактичні дані» [19]. У зазначеній статті законодавець відтворює положення ст. 17 Основ цивільного судочинства Союзу РСР та союзних республік [20]. Пізніше таку позицію законодавця було перенесено до процесуальних кодексів, прийнятих після набуття Україною незалежності, які визначали докази як будь-які фак-

тичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, які мають значення для вирішення справи (спору) (ст. 57 ЦПК України, ст. 32 ГПК України, ст. 69 КАС України в редакціях до 15.12.2017 р.).

Водночас, незважаючи на легальне визначення, єдиного розуміння, що є судовим доказом, у доктрині процесуального права все ще триває дискусія про поняття доказів, сутність розбіжностей якої полягає, зокрема, у змісті поняття «фактичні дані»: чи включає воно факти або відомості про факти і чи охоплюються ним засоби доказування.

У науці процесуального права є погляд на докази як на відомі факти, за допомогою яких можливим є встановлення невідомих фактів [21, с. 69], або ж лише як на фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги та заперечення осіб, які беруть участь у справі [22, с. 147; 23, с. 140], та ін. Тобто такий підхід базується на тому, що між доказами й засобами доказування слід ставити знак рівності: судовими доказами пропонується вважати засоби встановлення істини у справі. Методологічна помилковість такого підходу полягає в тому, що і те і інше розглядається як доказ, тобто одним і тим самим терміном позначаються різні категорії.

У деяких дослідженнях відмежування доказу від засобу доказування проводиться не зовсім чітко. Так, Т. М. Кучер спершу обґрунтовувала, що доказом буде лише інформація про певні обставини, які є предметом спору по конкретній справі, а форма їх закріплення виступає засобом доказування [9, с. 92]. Однак згодом вчена уточнила свою позицію і визначила доказ у цивілістичному процесі як носій інформації (об'єкт чи суб'єкт), який зафіксував інформацію про юридичні обставини, що входять до предмета доведення в цивільній справі, нотаріальному й виконавчому провадженні, який має матеріальну природу та процесуальну форму, та передбачені нотаріальним, цивільним і виконавчим процесуальними законодавствами особливості подання, прийняття, залучення і використання у межах складових цивілістичного процесу (отримання, забезпечення, дослідження тощо), які в сукупності складають процес доказування [10, с. 141].

На переконання переважної частини дослідників судові докази – єдине поняття, яке становить взаємозв'язок фактичних даних, на підставі яких суд у передбаченому законом порядку встановлює обставини, що мають значення для обґрунтованості вимог і заперечень сторін, та засобів доказування, що містять ці фактичні дані. Так, ще А. Ф. Клейнман вказував на діалектичну єдність форми та змісту в судовому доказі, оскільки ці обидва елементи характеризують судовий доказ [24, с. 15]. Схожі погляди висловлювали і В. В. Комаров [25, с. 484], Т. В. Степанова [26, с. 8], Я. С. Калмикова [27, с. 16–17] та інші дослідники.

Найбільш переконливою видається наукова позиція, яка визначає, що крім єдності форми і змісту в понятті доказів – є третя складова. Так, М. Й. Штефан зазначає, що докази характеризуються єдністю фактичних даних, що інформують про обставини, необхідні для правильного вирішення справи (зміст доказів), засобів доказування, в які закладена така інформація (процесуальна форма) та встановленим процесуальним порядком одержання, дослідження й оцінки змісту та процесуальної форми [17, с. 276]. На думку Л. М. Ніколенко, розуміння правової природи судового доказу зводиться до сукупності трьох взаємопов'язаних елементів: змістовного, матеріального і процесуального. Перший елемент розкривається у вигляді інформації, що має значення для вирішення справи, матеріальний – реалізується в носії інформації, процесуальний – у вимогах процесуального закону, процесуальній формі [28, с. 132].

Наведений вище підхід про діалектичну єдність у судових доказах даних про обставини справи (змісту) та засобів доказування (форми) є панівним у сучасних доктринальних положеннях.

Втім, у сучасних наукових працях з процесуального права наводяться й деякі інші міркування щодо сутності поняття «докази». Так, Є. Г. Коваленко зазначає, що поняття доказу має два значення: докази – засоби, які слугують для того, щоб робити висновки про невідоме, шукане; докази – розумовий процес, шляхом якого шукана обставина пов'язується з відомою обставиною [29, с. 29].

Т. В. Цюра розглядає доказ як окремий елемент засобу доказування, що несе в собі інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, а засіб доказування – як сукупність окремих доказів (елементів), які за цивільним процесуальним законодавством допустимі для доказування в конкретній справі [16, с. 7]. Точку зору про те, що доказ є елементом засобу доказування, поділяє і С. Я. Фурса. Вчена вважає «фактичні дані» у законодавчій дефініції штучним явищем, учена стверджує, що виділити поняття «доказ» у чистому вигляді не вдасться; доказ співвідноситься із засобом доказування як конкретне із загальним, оскільки саме особи, які беруть участь у справі, з усіх можливих засобів доказування обирають ті, які мають підтвердити існування тих чи інших юридичних обставин і подають їх до суду або просять суд їх витребувати. Коли суд їх залучає у справу як доказ, то саме в цьому випадку вони стають доказами у справі [14, с. 315, 316].

О. М. Лазько пропонує розглядати засоби доказування як більш широке поняття, ніж докази, що являє собою умовно структуровану систему доказів, яка не має чітких меж, оскільки мусить допускати всі можливі докази, що вже мають застосування у судовій практиці, а також ті, які можуть бути застосовані згідно з принципом свободи в наданні суду доказів, закріплених у ст. 129 Конституції України. Водночас доказом може стати лише той носій інформації, який був допущений судом як такий [11, с. 3–4]. В юридичній літературі авторами при розкритті поняття доказів традиційно виокремлюються характерні сутнісні ознаки доказів. Зокрема, до таких ознак традиційно відносять [30, с. 124; 31, с. 69]:

1. Докази – це відомості про факти (або ж фактичні дані).

2. Докази взаємопов'язані з предметом доказування. За допомогою відомостей, які складають зміст доказів, можливим є встановлення наявності або відсутності обставин, які обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного розгляду й вирішення справи. Зазначена ознака відтворює належність доказів.

3. Обставини, що підлягають доказуванню, встановлюються засобами доказування, які визначені законом. Зазначена ознака стосується процесуальної форми доказів і означає їх допустимість.

4. Отримання, подання і дослідження доказів відбувається у процесуальній формі, тобто в порядку, встановленому процесуальним законом.

Всі наведені вище ознаки доказів мають бути наявні сукупно. Відсутність хоча б однієї з них свідчить про неможливість використання доказів.

У теорії процесуального права зміст першої ознаки доказів є дискусійним щодо сутності поняття «фактичні дані». Зокрема, під фактичними даними пропонується розуміти відомості про факти [25, с. 483] і самі факти (встановлені та ті, які слугують засобами пізнання інших, ще не встановлених, але таких, що підлягають дослідженню) [32, с. 140].

Також в юридичній літературі пропонується словосполучення «фактичні дані» замінити словами «дані про

факти» або «відомості» [33, с. 82], тобто розглядати фактичні дані як інформацію про реальні явища дійсності, що мають правове значення, і яка підлягає встановленню під час доказування. Так, на переконання Ю. М. Грошевого, більш прогресивним для визначення доказів є термін «відомості» [33, с. 82]. Як зауважує Я. С. Калмикова, він є дуже близьким до терміна «інформація», у зв'язку з чим простежується тенденція до остаточного утвердження інформаційної концепції доказів, згідно з якою докази та їх джерела являють собою інформаційний сигнал, в якому докази є змістом, джерела доказів – їх формою, а спосіб подання інформації виступає як код. Фактичні дані, які складають зміст доказів, за своєю суттю є інформацією в її сучасному розумінні. Кількість отриманої інформації відображає її рівень знання про досліджувані події, у тому числі може свідчити про обставини справи, які необхідно доказати [27, с. 16–17].

Є. Д. Лук'янчиков, В. П. Євтушок дійшли висновку, що змістовною стороною судових доказів є інформація, вилучена із джерел у порядку, передбаченому законом [34, с. 50]. В. М. Бевзенко, Т. О. Коломоєць, А. Т. Комзюк, Н. В. Мельник розглядають докази як урегульовану процесуальним законодавством, існуючу в певній процесуальній формі інформацію, яка дає можливість адміністративному суду, що розглядає справу, належним чином відтворити й установити всі обставини публічно-правового спору [35, с. 280; 36, с. 118].

В. К. Колпаков зазначає, що інформація може розглядатися як доказ за існування двох умов: 1) якщо вона містить дані про наявність або відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення справи; 2) якщо вона одержана в порядку та з джерел, передбачених законом [37, с. 298]. Доказ – це сукупність знань, які сформовані на підставі певної інформації про предмет доказування (обставин, які мають значення для вирішення справи) та законного джерела відповідної інформації, які отримані та процесуально оформлені в установленому порядку. Саме в такому підході в понятті доказу розкривається діалектика інформаційного змісту та його форми.

Таким чином, можна підсумувати, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки набуло поширення визначення змісту судових доказів через категорію «інформація» [35, с. 280; 36, с. 118]. Така позиція вочевидь підтримана й законодавцем. Сучасні процесуальні кодекси містять однотипне поняття доказів, визначаючи їх як будь-які дані, на підставі яких суд установлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: письмовими, речовими та електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків (ст. 76 ЦПК України, ст. 73 ГПК України, ст. 72 КАС України).

Поняття «дані» подібний зі словом «відомості», має значення повідомлення, яке характеризує даний об'єкт чи суб'єкт, знайомство або обізнаність з чим- або ким-небудь; показники, необхідні для ознайомлення з ким-, чим-небудь, для характеристики когось, чогось або для певних висновків, рішень [38, с. 210].

Відповідно до абз. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інформацію» інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [39].

Отже, при визначенні сутності доказів в основі поняття «дані» лежить інформаційна складова факту, яка повинна бути визначена в належній процесуальній формі, тоді фактичні дані будуть вважатися доказом у справі. Водночас говорити про інформацію як про доказ, за визначенням Д. А. Гудими, можна лише в разі її отримання та фіксації відповідно до чинного законодавства [40, с. 108].

Щодо співвідношення понять «докази» і «засоби доказування», то варто погодитися з А. С. Штефан, яка відзначає, що доказ і засоби доказування співвідносяться як зміст і форма його фіксації, що органічно поєднані між собою. Доказ показує, яку інформацію він несе, про що ця інформація, засіб доказування – в якій об'єктивній формі вона виражена. На нерозривний зв'язок у доказах інформації та засобу її вираження вказують вимоги належності й допустимості, яким має задовольняти кожен без винятку доказ [41, с. 8].

Висновки. Таким чином, варто визнати, що покладений законодавцем в основу дефініції поняття «докази» інформаційний підхід є слушним та відповідає сутності судових доказів. Судові докази – це діалектичне поєднання інформації (змісту) та її процесуальної форми. Інформація, що відображена у доказах, є предметною, оскільки вона стосується обставин цивільної справи. Але пізнати дану інформацію можна тільки через її носія [6, с. 34].

Отже, доказами є: інформація (дані/відомості) про факти; інформація про факти, що стосуються предмета спору; інформація, що міститься у процесуальній формі (probatio) та одержана у визначеному процесуальним законом порядку.

Правильне визначення сутності доказів тісно пов'язане зі здійсненням правосуддя в цивільних справах, яке полягає в застосуванні судом закону до встановлених під час судового розгляду фактичних обставин справи. Правильний розгляд та вирішення цивільної справи означає: з'ясування фактичних обставин справи; правову кваліфі-

кацію встановлених фактичних обставин справи; встановлення наявності чи відсутності юридичних фактів, тобто визначення норм права, які необхідно застосувати до даних правовідносин; висновок суду, тобто винесення законного й обгрунтованого судового рішення. Відповідно до ч. 1 ст. 81 ЦПК України, кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Таке доведення здійснюється виключно на підставі поданих до суду доказів, отриманих з відповідних засобів доказування, що виступають інструментом доказової діяльності осіб, які беруть участь у цивільних справах. Відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦПК України, кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, крім випадків, установлених цим Кодексом. Таке доведення здійснюється винятково на підставі поданих до суду доказів, отриманих з відповідних засобів доказування, що виступають визначеним ЦПК України інструментом доказової діяльності учасників справи. Відповідна доказова діяльність (доказування) спрямовується на пізнання певних обставин, що обгрунтовують вимоги й заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Глумачення вказаних статей дозволяє зробити висновок, що ЦПК України наголошує на необхідності встановлення в ході судового розгляду по кожній цивільній справі певних обставин – предмета доказування. Правильне визначення предмета доказування має велике значення для цивільного судочинства, забезпечує його законність, оперативність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР). 2017. № 48. ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2972> (дата звернення: 15.12.2022).
2. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 15.12.2022).
3. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.11.2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09> (дата звернення: 15.12.2022).
4. Курило М. П. Докази та доказування в судових процесах різних галузей процесуального права: можливості уніфікації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 119–125.
5. Андрійцьо В. Д. Теоретичні проблеми доказування в цивільному судочинстві України : монографія. Ужгород : ІВА, 2014. 408 с.
6. Андрійцьо В. Д. Докази як об'єкт на етапі збирання доказів у цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2013. № 4. С. 33–38.
7. Грабовська О. О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 504 с.
8. Курило М. П. Докази та доказування в судових процесах різних галузей процесуального права: можливості уніфікації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 119–125.
9. Кучер Т. М. Докази та доказування: співвідношення понять. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 3 (7). С. 83–93.
10. Кучер Т. М. Теорія доведення у цивілістичному процесі : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 510 с.
11. Лазько О. М. Засоби доказування у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 18 с.
12. Погребняк С. П., Кройтор В. А. Судовий захист законних інтересів фізичних осіб при примусовому наданні медичної допомоги : монографія. Харків : НікаНова, 2012. 278 с.
13. Сліпченко О. І., Кройтор В. А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. 244 с.
14. Цивільний процес України: академічний курс : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] ; [за ред. С. Я. Фурси]. Київ : Видавця Фурса С. Я. ; КНТ, 2009. 848 с.
15. Тертишніков В. І. Цивільний процес України [навч.-практ. посіб.]. Харків : ФІНН, 2011. 376 с.
16. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 17 с.
17. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : підруч. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.
18. Цивільний процес. Підручник [за заг. ред. д. ю. н., доцента М. М. Ясинка]. Київ : Алерта, 2014. 744 с.
19. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.07.1963 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0009.html (дата звернення: 20.12.2022).
20. Основы гражданского судопроизводства союза ССР и союзных республик 1961 г. URL: <https://docs.cntd.ru/document/9007340> (дата звернення: 20.12.2022).
21. Курылев С. В. Объяснения сторон как доказательство в советском гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1953. 17 с.
22. Демський Є. Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
23. Гражданский процесс Украины. Учебное пособие. Харьков : Одиссей, 2003. 352 с.
24. Клейнман А. Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе. Учебник. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. 72 с.
25. Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
26. Степанова Т. Доказування та докази в господарському процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2002. 19 с.
27. Калмикова Я. С. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : монографія. Харків : Фактор, 2014. 278 с.

28. Ніколенко Л. Доказування в господарському судочинстві : навч. посіб. Одеса, 2007. 415 с.
29. Коваленко Є. Г. *Наукові засади кримінально-процесуального доказування* : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 444 с.
30. Господарський процес : навч. посіб. / [В. А. Кройтор, О. В. Синегубов, О. Г. Бортнік та ін.] ; за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 328 с.
31. Васильев С. В. *Хозяйственное судопроизводство Украины* : учеб. пособ. Харьков : Эспада, 2002. 368 с.
32. *Гражданский процесс Украины* : учеб. пособ. Харьков : Одиссей, 2003. 352 с.
33. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : науково-практичн. посіб. Київ : КНТ ; Видавець Фурса С. Я., 2006. 272 с.
34. Лук'янчиков Є. Д., Євтушок В. П. Докази і доказова інформація: характер, співвідношення. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 1999. № 3. С. 47–52.
35. Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. *Адміністративний процес України* : навч. посіб. Київ : Прецедент, 2007. 531 с.
36. Коломоєць Т. О. *Адміністративне судочинство* : підруч. Київ : Істина, 2009. 344 с.
37. Колпаков В. К, Кузьменко О. В. *Адміністративне право України* : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
38. *Словник української мови* : [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2 : Г-Ж / ред. тому: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. 1971. 550 с.
39. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 20.12.2022).
40. Гудима Д. А. Про правову допомогу адвоката в адміністративно-деліктному процесі: зарубіжний досвід. *Visegrad journal on human rights. Vedecky casopis fakulty prava Paneuropskej vysokej skoly*. 2016. № 1/2. С. 107–112.
41. Штефан А. Докази і засоби доказування у цивільному процесі. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2017. № 6. С. 5–12.